

В. Й. ДОВЖЕНОК

ЛІТОПИСНИЙ ЧУЧИН

Серед археологічних пам'яток зони водосховища Канівської ГЕС є древньоруське городище, яке розташоване в с. Балико-Щучинка, Ржищівського району, Київської області. Це городище згадується в «Археологической карте» В. Б. Антоновича¹. В 1960 р. його було обстежено експедицією Інституту археології АН УРСР, після чого прийнято рішення про розкопки².

В районі, прилеглому до городища, правий берег Дніпра має дуже складний рельєф. Берег підвищується на кілька десятків метрів над рівнем річки. Він складається з ряду висот, які відокремлюються одна від одної глибокими балками та ярами, по яких протікають струмки, що впадають в Дніпро. На одній з таких пануючих висот розташоване городище. З нього добре видно великі простори на лівому боці Дніпра та рівне плато. Вверх по Дніпру звідси видно Ржищівські висоти, де знаходиться Іван-гора з древньоруським городищем, а далі помітні висоти Вітачева, де стояли древньоруські міста Вітачів і Святополч. Униз по Дніпру за городищем знаходиться найбільша висота в цьому районі, а за нею — друга висота, на якій розташоване древньоруське городище біля с. Ходорів.

Висота, на якій розташоване Щучинське городище, досягає 70 м над рівнем Дніпра. Ріка обходить її з півночі. На заході проходить глибока балка з струмком, на півночі й заході є відгалуження цієї балки. Городище має овальну форму. Його площадка витягнута з сходу на захід і поката в західну сторону. Городище укріплене двома лініями валів і ровів, одна з яких, «внутрішня», захищає дитинця, а друга, «зовнішня» — кромний град. Розміри дитинця становлять по лінії схід — захід 137 м, по лінії північ — південь 110 м, площа 2,3 га. Кромний град розташований з південної і східної сторони від дитинця, між внутрішнім і зовнішнім валами; відстань між цими валами неоднакова і становить від 60 до 85 м, площа кромного града досягає 3,7 га. Загальна площа городища становить близько 6 га (рис. 1).

З північної сторони городище оточують дуже стрімкі схили до Дніпра. Решток валу тут не виявлено. Можливо, його тут не було зовсім або він обвалився. З інших боків дитинця вал зберігся добре, в багатьох місцях його висота досягає по зовнішньому схилу до 3,5 м,

¹ В. Б. Антонович, Археологическая карта Киевской губернии, М., 1895, стор. 30.

² Розкопки Щучинського городища проводилися в 1961—1962 рр. Канівською древньоруською археологічною експедицією під керівництвом автора. В них брали участь Р. О. Юра, П. П. Толочко, В. С. Терський, К. П. Бахмат, Н. В. Лінка і М. В. Ткаченко.

а над рівнем площі городища — до 2 м. Найвища точка валу знаходиться в південно-західній частині дитинця — понад 4 м по зовнішньому схилу і близько 3 м від рівня площі городища. За валом проходить рів, який погано зберігся. В південно-західній стороні дитинця в лінії валу й рову є розрив; певно, тут знаходився в'їзд до дитинця. Друга, зовнішня лінія валу й рову, яка захищає кромний град, також добре збереглася, але вал тут має меншу висоту; в місцях, що най-

Рис. 1. Вид на городище із сходу.

більше збереглися, він досягає по зовнішньому схилу 2,5 м, із східної сторони, де вал і рів підходять до обриву, помітні сліди в'їзду в кромний град.

На городище можна було потрапити двома шляхами. Перший шлях ішов з боку Дніпра, сліди його помітні досі. Починаючи з Дніпровської заплави, вверх по схилу навкіс (з заходу на схід) проходить тераса. Тепер тут є стежка, а старожили пам'ятають, що по ній колись можна було проїхати возом. Тераса проходить на гору на схід від городища. Щоб потрапити на городище, потрібно було піднятися по терасі, на горі повернути на захід і підійти, таким чином, до того місця, де існував в'їзд в кромний град.

Другий шлях вів до городища по яру, який огинав городище з південної і східної сторін. Щоб потрапити на городище, треба було проїхати по яру, піднятися його пологими схилами на гору, повернути на захід і підїхати до того місця, де знаходиться в'їзд до кромного града. Щоб з території кромного града потрапити до дитинця, треба було обїгнути дитинець з південно-західного напрямку паралельно до лінії укріплень і наблизитися до в'їзду, який існував з південної сторони, де тепер розрив у валу.

Місцевість, на якій розташоване Щучинське городище, мала сприятливі умови для розвитку землеробства, мисливства, рибальства, торгівлі: плато правого берега Дніпра відзначається добрими чорноземними ґрунтами, заплава на лівому боці та численні балки і яри на правому були вкриті в давнину густим лісом, біля самого городища протікав Дніпро.

Внаслідок сприятливих умов для господарської діяльності цей район Середнього Придніпров'я був густо заселений в різні історичні

періоди. Розвідки, проведені в цьому районі в 1960 р., виявили також велику кількість древньоруських поселень. Вони зосереджуються переважно на правому березі Дніпра, де утворюють майже безперервний ланцюг від Стугни до Росі. Тут знаходяться такі відомі літописні міста, як Триполь, Халеп, Вітачів, Святополч, Заруб, Канів, Роден та ряд менших городищ. З останніх деякі вдається пов'язати із згаданими в літопису населеними пунктами, місцеположення яких було досі невідоме. До таких городищ належить Ржищівське на Іван-горі, яке пов'язується із згаданим у літопису пунктом під назвою Іван, та городище біля с. Щучинки, про яке тут іде мова.

В Іпатьєвському літопису під 1110 р. вміщено розповідь про напад половців на Переяславські землі, де говориться, що половці «воеваша около Переяславля по селам». Після цього повідомляється, що «того же лета взяша половьци город Чина»³. Судячи з усього, назву міста, яке захопили половці у 1110 р., в Іпатьєвському літопису перекинуто. Справжня його назва збереглася в Хлебніковському списку літопису, який є варіантом Іпатьєвського списку. Тут місто названо Чучин⁴.

Отже, в древній Русі на Подніпров'ї існував населений пункт, який в літопису названо містом Чучином. Але його місцезнаходження в літопису точно не вказується. Складач географічного покажчика до «Полного собрания русских летописей» С. А. Адріанов локалізує його в Переяславській землі⁵, мабуть, тому, що літописець пише про взяття Чучина половцями після розповіді про їх напад на села біля Переяслава і про те, що ці події відбувалися одночасно. Дійсно, це свідчить про місцезнаходження Чучина десь недалеко від Переяслава. Однак не виключено, що він міг знаходитися і за межами Переяславської землі, десь на сусідній території, на іншому боці Дніпра.

Маємо всі підстави ототожнювати древній Чучин саме з городищем біля сучасного с. Балико-Щучинка. Важливою підставою для цього є, передусім, топоніміка. Сучасна назва села утворилася внаслідок злиття двох сусідніх сіл та їх назв — Балики та Щучинки. Балики розташовані вздовж Дніпровської заплави біля підніжжя корінних висот берега, Щучинка знаходиться на схід від Баликів, уздовж великої балки, яка з'єднується з заплавою. На східній околиці Щучинки, на мису між заплавою і балкою, розташоване городище. Дуже важливе значення в цьому відношенні має той факт, що це село раніше називалося Чучинка, а сучасну свою назву воно дістало, певно, внаслідок заміни незрозумілого слова іншим словом, що походить від назви усім відомої риби. Цікаво відзначити, що нова назва вживається як офіційна, населення ж поміж собою, особливо старі люди, називають своє село Чучинка. Під цією назвою село відоме і в літературі минулого століття⁶. Отже, старою і більш правильною назвою села треба вважати Чучинка. В ній збереглась назва древнього міста Чучин, яке згадується в літопису. Відзначимо, що на території Переяславської землі і прилеглих районів немає жодного іншого топонімічного пункту, який можна було б пов'язати з містом Чучином. Єдиним таким пунктом є с. Чучинка, перейменоване в Щучинку.

Такому висновку відповідають дані літопису про місцезнаходження Чучина, які, правда, як ми вже відзначали, не є точними. Але з літописної розповіді про Чучин випливає цілком певно, що він знаходився десь недалеко від Переяслава: його захопив, напевно, той самий загін

³ Ипатьевская летопись, ПСРЛ, т. II, СПб, 1908, стор. 260.

⁴ Прибавление к Ипатьевской летописи, ПСРЛ, т. II, СПб, 1846, стор. 288.

⁵ Указатель к первым восьми томам Полного собрания русских летописей, отдел второй, СПб., 1907, стор. 564.

⁶ Л. По х и л е в и ч, Сказания о населенных пунктах Киевской губернии, К., 1864, стор. 47—48.

половців, який «повоював» села біля Переяслава. Щучинське городище, хоча і знаходиться на протилежному від Переяслава боці Дніпра, але недалеко від цього міста, лише на відстані 25—30 км; в ясну погоду з Дніпровських висот в районі городища можна бачити Переяслав.

Метою розкопок було вивчення характеру забудови городища, по можливості на всіх його частинах, виявлення залишків жител, господарських будов та фортифікаційних споруд, а також речових знахідок для характеристики господарського та соціального життя поселення. Було закладено три розкопи на площі дитинця і два — на площі кромного града. На дитинці культурні залишки залягають в шарі чорнозему, починаючи з верхнього орного горизонту. Товщина цього шару в різних місцях не однакова. В центрі вона має до 0,5 м, ближче до валу потовщується до 1 м і більше. Будівельні залишки знаходяться в суглинкуватому шарі, що є перехідним від чорнозему до глини. Вони, як правило, заглиблюються на різну глибину в материковий шар глини. На дитинці виявлено залишки дерев'яних засипаних землею городень, які складають основу валу, залишки дерев'яних полів клітей житлового і господарського призначення, які примикають до городень, і залишки жител — наземних та заглиблених у ґрунт, що знаходилися на різній відстані від валу. На площі кромного града культурний шар має загалом меншу товщину, але в понижених місцях він доходить до 1 м і більше. На цій площі також виявлено залишки жител — наземних та заглиблених у ґрунт.

Зупинимось в загальних рисах на характеристиці виявлених будівельних залишків оборонного, житлового і господарського призначення.

Один з розкопів (розкоп III) було закладено на валу в південно-західній частині дитинця. На протязі 12 м простежено залишки городень; дві городні розкрито повністю і дві частково. Вони являли собою дубові зруби, що були поставлені в один ряд по краю городища і засипані землею. Довжина городень (в напрямку валу) — 4 м, ширина — 2 м. Стіна городень, звернута до центра городища, має обгоріле дерево. Стіни городень у деяких місцях простежено на висоту до 6 вінець, що становить понад 1 м. У тому ж розкопі виявлені кліті, які розташовувалися вздовж городень і примикали до них таким чином, що їх тильною стіною була стіна городень, звернута до центра городища (рис. 2). Простежено залишки п'яти клітей різної збереженості. Краще збереглися кліті з західної сторони розкопу. Ширина клітей дорівнювала 1,6 м і визначалася відстанню між поздовжніми, тильною і крайньою стінами, які були паралельні на всій розкритій площі. Довгі кліті чергувалися з короткими. Судячи з клітей, що краще збереглися в західній частині розкопу, більша кліть мала довжину 4 м, а менша — 1,4 м. Отже, площа клітей відповідно становила 4×1,6 м та 1,4×1,6 м. Кліті знищено вогнем, їх стіни простежувалися по рештках обгорілого дерева, переважно від нижніх вінець. У клітях більших розмірів виявлені черені печей, які були трохи заглиблені в підлогу; наявність печі вказує на житлове призначення кліті. Менші кліті використовувалися, мабуть, для господарських цілей.

На площі дитинця виявлені залишки шести жител, які не пов'язувалися з городнями. Два житла розкопані в північній частині городища, майже на краю схилу до Дніпра (розкоп I), два — в західній частині (розкоп II) і два — в південній, поблизу городень (розкоп III). На площі кромного града виявлені залишки п'яти жител: три з них — в південній частині поблизу валу, що оточує кромний град, і два — в північній частині, поблизу схилу до Дніпра.

Збереженість виявлених жител неоднакова. У деяких добре збереглися заглиблені у ґрунт стіни, печі та інші елементи. Найкраще збереглися залишки тих жител, які згоріли (рис. 3). Таких виявлено

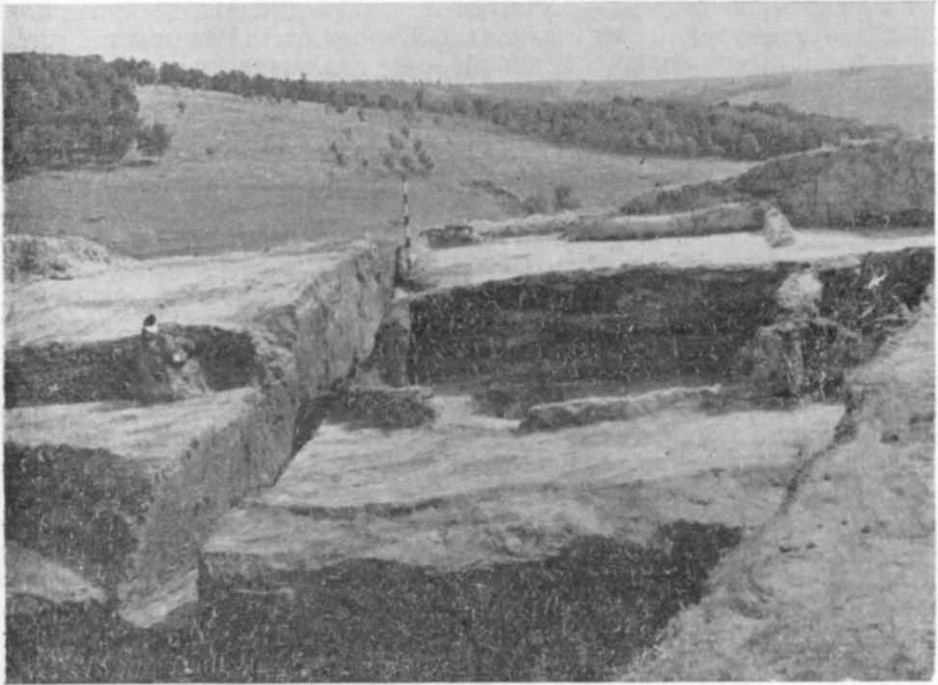

Рис. 2. Кліті в південній частині городища.

Рис. 3. Житло в західній частині городища.

чотири — три на дитинці і одне на площі кромного града. Інші житла були залишені мешканцями з невідомих причин.

В конструктивному відношенні житла розподіляються на дві групи: напівземлянки, які заглиблені у ґрунт до 1 м, і наземні житла, які заглиблюються лише на 0,2—0,3 м. Як ті, так і інші мали по кутах стовпи, що підтримували стіни і покрівлю. За розміром і формою всі житла були більш-менш подібні. В плані вони наближались до квадрата. Площа їх становила близько 20 м². Два житла (одне в північній частині дитинця і друге в південній частині кромного града) мали приміщення на зразок сінців, які за розмірами були вдвічі менші від основного приміщення. Печі в житлах були глинобитні, побудовані на рівні підлоги, але черинь підіймалась над підлогою на 15—20 см; діаметр черені до 1 м, склепіння мало форму конуса.

В житлах, які згоріли, збереглися обвуглені рештки деталей та внутрішнього обладнання. В кутах виявлені рештки дерев'яних стовпів з пазами, між якими знаходилися деревини стін. Вдалося простежити кладку стін засобом закидки деревин в пази стовпів. Простежено внутрішні перегородки приміщення, дверний проріз, частину дверних луток, стовпи і дошки підлоги, стовпи, які підтримували лаву і стіл та інші деталі. Все це являє собою важливий матеріал, що доповнює і уточнює наші відомості про планування та обладнання древньоруського житла.

Житла, які виявлені на площі дитинця та кромного граду Щучинського городища, відносяться до одного періоду. Це підтверджується знайденими в них речами. Але існували вони різночасно. Більш ранніми є ті житла, які були залишені мешканцями, а більш пізніми ті, що згоріли. В одному випадку (розкоп II) було простежено, як наземне згоріле житло перекривало залишену напівземлянку.

Культурний шар на городищі відноситься до XI—XII ст. Можна думати, що саме городище виникло внаслідок заходів Київської держави по захисту країни від кочівників. У 1110 р. Чучин був взятий половцями. Розкопки показали, що городище загинуло від пожежі, але ми не можемо точно встановити, відбулося це в цьому ж році чи за часів татарської навали.

В житлах та культурному шарі на городищі знайдено значну кількість речей господарського і побутового призначення. З сільськогосподарських знарядь знайдено леміш, чересло, серп, частину коси, пружинні ножиці. В багатьох місцях виявлені також рештки горілого зерна пшениці, жита, проса, льону та конопель. З інших знарядь знайдено дві сокири, два струга, зубило, два ложкаря, значну кількість ножів. З побутових речей, виявлених на городищі, найбільше глиняного посуду як у фрагментах, так і в цілих екземплярах. Слід також відзначити знахідки залізних дужок і обручів від дерев'яних відер, замків, ключів, кресал тощо. Особливо слід відзначити мідну штамповану іконку художнього виробу із зображенням Василя у весь зріст, яка була знайдена біля стіни житла (розкоп I).

В результаті розкопок Щучинського городища літописний Чучин виступає як значний населений пункт древньої Русі. Привертають до себе увагу його розміри (близько 6 га), які значно перевищують розміри тих городищ, що були місцями феодальних замків. Але розкопки не виявили тут матеріалів, які дозволили б характеризувати древній Чучин як центр відокремленого ремесла. Поки що не виявлено ремісничих майстерень, а знайдені знаряддя виробництва належать як до сільського господарства, так і до ремесла. Що являв собою древній Чучин в соціальному відношенні, можна, мабуть, зрозуміти, враховуючи його місцеположення. Ми відзначили, що Щучинське городище розташоване на одній з домінуючих висот, з якої можна було

добре проглядати значні простори і було видно сусіднє городище по Дніпру. Таке положення Чучина, як і інших укріплених пунктів по Дніпру, визначалось, певно, їх військово-оборонним значенням. Чучин являв собою один з пунктів спостереження і оборони на Дніпровській оборонній лінії, яка захищала Київську землю із сходу. Такі пункти стримували ворога, коли він намагався перейти Дніпро; з них здійснювалася передача відомостей у разі небезпеки шляхом світлової сигналізації іншим містам і селищам до самого Києва.

Укріплений пункт в системі оборонної лінії по Дніпру, яким був Чучин, повинен бути населений військовими. Проте, як свідчать наявні на городищі знаряддя праці, жителі Чучина займалися і господарством. Певно, населення Чучина складалося з професійних воїнів-дружинників, які, однак, мали своє господарство і у вільний від військових обов'язків час працювали в ньому. Риси побуту цієї групи населення простежуються по матеріалах розкопок. В північній частині кромного града розкопано наземне житло, знищене пожежею, яке належало одному з представників цієї групи населення. Це двокамерне житло (житлове приміщення і сінци) звичайних розмірів, в якому знаходилося понад 20 глиняних посудин, бойова сокира та булава. Житло це, певно, належало представникові військової дружини і матеріали його розкопок конкретизують наші уявлення про життя цієї групи населення древньоруського суспільства.

В. И. ДОВЖЕНОК

ЛЕТОПИСНЫЙ ЧУЧИН

Резюме

В 1961—1962 гг. на территории водохранилища Каневской ГЭС раскапывалось древнерусское городище в с. Балько-Щучинка, которое является остатками летописного города Чучина. Были открыты остатки укреплений (городни), жилищ (клетки, полуземлянки и наземные жилища), хозяйственных помещений, большое количество предметов хозяйственного и бытового назначения.

Городище погребло от огня, очевидно, в 1110 г., когда Чучин был взят половцами.
